

УДК 316.334.3:321

АНДРІЙ ЗОТКІН,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

Автономізм в Україні як механізм реалізації політичних інтересів

Анотація

У статті детально розглянуто ставлення політичних суб'єктів та регіональних спільнот до децентралізації державної влади. Проаналізовано тексти програм партій та дискурс політичних заяв представників різних політичних сил. Особлива увага сконцентрована на аналізі результатів опитувань населення щодо розширення прав регіонів та місцевих громад. Результати дозволяють говорити про специфіку оцінки децентралізації (як політичного інтересу) політичними суб'єктами та регіональними спільнотами. Якщо для перших суто практичний інтерес становлять окремі складові елементи децентралізації влади, а не федералізація країни в цілому, то для населення певних регіонів автономізм є радше механізмом самозахисту за умов перманентних політичних криз. Автономістські інтереси, що більш виразно виявилися в окремих регіонах, детерміновані зовнішніми (ставлення до союзу України з Росією та Білоруссю, перспективи вступу до НАТО) та мовними чинниками. Проте результати опитування жителів АР Крим дають підстави припускати, що автономія в Криму зараз не є дієвим механізмом для реалізації інтересів кримської регіональної спільноти.

Ключові слова: автономія, політичний інтерес, регіональна спільнота, регіоналізація, "центр — периферія"

Політичні інтереси як складова інтересів соціальних відображають політичні механізми розв'язання наявних проблем. Будь-яка суспільна проблема набуває політичного характеру, якщо вона пов'язана з інтересами соціальних груп або суспільства в цілому й вимагає для її розв'язання вико-

ристання механізмів державної влади. Політики без інтересів немає. Тому її можна визначити в нашому контексті як царину діяльності, пов'язану з реалізацією потреб та інтересів індивідів, соціальних груп, класів, націй, суспільства в цілому, ядром якої є державна влада. Отже, політичні інтереси — це вияв різноманітних за змістом неполітичних інтересів, що мають метою змінити становище суб'єкта з використанням політичних ресурсів. У цьому контексті я відходжу від суто політологічних визначень поняття “політичний інтерес”, де суб'єктами цих інтересів можуть бути лише політичні актори або організації (насамперед партії). У соціальних груп, не залучених у політичну діяльність, не може бути безпосередніх політико-владних інтересів, пов'язаних із здобуттям і використанням влади. Тому, як було визначено вище, певні неполітичні інтереси вони втілюють за посередництва політичних суб'єктів і через механізми державної влади.

Розроблення даної проблематики спричинене наявністю низки серйозних суперечностей у розвитку України, до яких належать і принципи й форми її територіального устрою. Україна як незалежна держава взяла курс на європейські демократичні цінності. 15 липня 1997 року було ухвалено Закон України № 452/97-ВР “Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування”. Проте подальша практика показала декларативність програм внутрішнього розвитку. Фактично демократія в Україні почала “прогальмовувати” у площині делегування повноважень від центру на місце. Таким чином, у площині питання про місцеве самоврядування демократія в Україні почала набувати рис “фасадної”. Що й зумовило виникнення низки латентних проблем та суперечностей, які дістали вихід у політичний дискурс у кризові моменти 2004 року. Політичні сили, представлені різними регіонами країни, погодилися з необхідністю реформування політичної системи країни. В пакеті законопроектів, підтриманих Верховною Радою України 8 грудня 2004 року, був і законопроект № 3207-1, згідно з яким у країні належить реформувати систему місцевого самоврядування (умовно — другий етап політичної реформи). Проте ці положення досі не втілені в реальні політичні й управлінські практики, що несе загрозу виходу зазначених суперечностей із латентного стану в кризові періоди.

Сформулюю кілька гіпотез, виходячи зі спостережень регіональної політики в Україні. По-перше, відповідно до Конституції, Україна є унітарною державою, але містить елемент федеративного устрою — Автономну Республіку Крим. Проте навіть наявний в Україні унітаризм є деформованим за своєю суттю, оскільки містить не стільки систему встановлення єдиних правил для всіх регіонів, скільки систему патрон-клієнтелістських відносин між центром і периферією. По-друге, декларацію принципів демократії не поєднано з перспективами зростання рівня самоорганізації регіональних спільнот і територіальних громад і, відповідно, громадянської самосвідомості у їхньому середовищі. Політичні інтереси населення в регіонах країни не мають можливостей їх реалізації, оскільки наштовхуються на бюрократичні перешкоди, які часто-густо набувають форми “переадресації” вимог до Києва і центральних владних інституцій. Інститут регіональної влади та місцевого самоврядування в межах жорсткої регламентації з боку центру “звужує” канали виходу громадянської активності та спектр механізмів

реалізації й захисту політичних інтересів. Тут я висловлю похідну гіпотезу, що децентралізація держави шляхом посилення інститутів регіональної влади та органів місцевого самоврядування не входить до сфери реальних політичних інтересів більшості політичних еліт, що, втім, не заважає активно використовувати цей момент при складанні політичних програм. По-третє, жорстка доцентрова політика веде Україну латиноамериканським шляхом, за якого розвитку набувають лише кілька великих центрів (першою чергою, столиці) коштом периферії, що стрімко зазнає занепаду. По-четверте, попри відсутність відповідного дискурсу в інформаційному просторі, у суспільстві простежується наявність політичних інтересів, пов'язаних із дистанціюванням від центральної державної влади, що виявляє свою неспроможність у розв'язанні проблем суспільства взагалі та конкретних регіональних спільнот зокрема. Це лише деякі суперечності в розвитку української держави й суспільства, які дають змогу зробити поточний висновок про наявність конфліктів, що перебувають у латентному стані, та політичних інтересів різної спрямованості для тих чи інших регіональних спільнот. За таких умов парадоксом є той факт, що дискурс автономізму — “м'яка” форма децентралізації держави та один із можливих і цілком реальних механізмів розв'язання наявних суперечностей — є замовчуваною темою, що підлягає негласному “табу” в інформаційному просторі.

Незважаючи на проблеми, пов'язані з територіальним устроєм України, серйозних наукових праць із цієї тематики в українському науково-інформаційному просторі не так багато. Здебільшого вони мають політичний (до цієї групи можна віднести виступи політиків у ЗМІ, згадувані далі у цій статті), публіцистичний [Матвієнко, 2010], політологічний [Ротар, 2009; Тарасенко, 2009; Мальгин, 2000; Мальгин, 2005] або правовий [Копиленко, 2002] характер і спрямованість на розгляд політико-правового статусу вже наявної у складі України автономії (Автономної Республіки Крим). У межах соціологічної науки феномен регіоналізму в Україні був детально розглянутий у монографіях О.Стегнія та М.Чурилова [Стегній, 1998], О.Вишняка [Вишняк, 2006]. Проблематика політичних інтересів регіональних спільнот України у площині формування регіональної політики проаналізована у розвідках М.Шульги [Шульга, 1994; Шульга, 1995]. Соціокультурні чинники політичних інтересів дістали відображення у дослідженнях С.Макеєва та А.Патракової [Макеєв, 2004], О.Стегнія [Стегній, 2005; Стегній, 2008], І.Кононова [Кононов, 2008], В.Середі [Середа, 2006]. Політико-географічні чинники децентралізації України досліджувались В.Хмельком [Хмелько, 2006], С.Макеєвим та С.Оксамитною [Оксамитна, 1995]. Соціологічні дослідження щодо функціонування інституту автономії в Криму проводив Український центр економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова [Національна безпека, 2008].

Метою цієї статті є аналіз феномена автономізму як політичного інтересу в політичному просторі України. При цьому автономізм тут визначається як механізм реалізації політичних інтересів шляхом децентралізації державної влади й передання більших повноважень регіонам, органам місцевого самоврядування (це визначення пропоную як основне в даній статті). Передбачається розгляд феномена автономізму крізь призму інституту дер-

жавної влади й, паралельно, у сфері соціальних і політичних інтересів регіональних спільнот.

Доцентрові та відцентрові інтереси політичних еліт

Політичний дискурс щодо взаємовідносин у площині “центр–регіони” в Україні достатньо широкий. Ще на початку періоду незалежності країни імпульс моделі федеративного устрою України надав лідер Народного Руху України В.Чорновіл. Тоді підставами для українських політиків були, по-перше, багатоскладовий характер українського суспільства, по-друге, відсутність власної бази та традицій самостійного державного управління, по-третє, історія політико-правової думки України (про можливість федеративного устрою країни свого часу висловлювались М.Драгоманов, М.Грушевський та П.Скоропадський). Крім того, адміністративно-територіальний устрій України ще не був закріплений на законодавчому рівні. Права на територіальну автономію висунула ще за часів УРСР (1990 рік) Кримська область. На тлі цього щойно створена незалежна Українська держава вступила у фазу деінституціоналізації (демонтажу соціальних інститутів радянської доби, і, першою чергою, інститутів державної влади та економіки) й “регіональної вольниці”.

В інституціональній структурі державної влади в Україні відбулося кілька етапів змін, що було пов’язане з такими чинниками: 1) боротьба федералістських та унітаристських внутрішньополітичних векторів державного устрою; 2) спроби центру обмежити повноваження регіонів, що подеколи зустрічало опір регіональних еліт; 3) прихід до влади в центрі нових політичних сил, що проводили зміни в інституті регіональної влади і в персональному складі регіональних еліт.

Українській державі довелося розв’язувати гострі питання з регіонами, населення й еліти яких були налаштовані на відцентрову політику. Йдеться не тільки про Кримську автономію (на початку 1990-х років автономістські інтереси декларувалися і в Донецькій, Одеській та Закарпатській областях). У 1995-му (укладено Конституційний договір) та 1996-му (ухвалення Конституції) адміністративно-територіальний устрій країни та механізми управління його одиницями набули законодавчого оформлення. Україна стала унітарною державою з автономною республікою у своєму складі. Це положення не підлягало перегляду до 2004 року, коли в період політичної кризи регіони Сходу та Півдня висунули вимоги про надання їм автономного статусу.

У цій статті немає потреби в детальному розгляді кожного з восьми етапів взаємодії політичних суб’єктів у площині “центр–регіони”. Зосереджу увагу власне на інтересах політичних суб’єктів. Для цілісного розуміння цих інтересів необхідно враховувати три основні чинники. Перше: історично сформована в українському політичному просторі практика, за моделлю якої сильні регіони в різні періоди борються не з центром, а за центр. За таких умов Київ є не самостійним гравцем на політичному полі України, а радше перехідним “призом” для чергового переможця. Друге: на теренах України свою дієвість довела теза про регіоналізацію як реакцію регіональ-

них еліт на слабкість центральної влади, висунута колективом авторів на чолі з Г.Ашиним [Ашин, 2001: с. 438]. Інакше ця теза може бути сформульована так: чим слабша влада центру, тим вища активність та сильніша влада регіональних еліт. Третє: деінституціоналізація, розпочата з руйнацією радянської системи, не набула свого завершення. Як зазначали Є.Головаха та Н.Паніна, “деінституціоналізація була суто демонстративною й не заторкнула глибинних засад інституціонального порядку” [Головаха, 2001: с. 9]. Україна досі перебуває в умовах подвійної інституціональної системи — на тлі зруйнованих інститутів радянської доби та напівоформлених, нефункціональних інститутів нового, пострадянського часу.

Із логіки описаних вище чинників стає зрозумілою конфігурація інтересів політичних суб'єктів у взаємовідносинах центру й регіонів. Їхні інтереси виходили з: а) традицій, зумовлених політичною географією країни; б) ситуативних політичних можливостей; в) звичних та добре апробованих моделей державного управління з нещодавнього минулого. Тому центральна влада в Україні, вищі посади в якій здобували вихідці з різних регіонів, стала відтворювати стосовно регіонів приблизно таку саму модель, яку свого часу використовував союзний центр Москва щодо республік СРСР. Коли дніпропетровська група на чолі з Л.Кучмою посіла та посилила свої позиції у Києві, центральна влада зробила все для встановлення якнайбільшого контролю над регіонами (до рівня районних державних адміністрацій включно) шляхом ослаблення обласних рад та органів місцевого самоврядування нижчих рівнів, що стало “відправною точкою” у формуванні “фасадного” характеру української демократії. Надалі контроль над інститутом регіональної влади з боку центру (незалежно від того, які регіональні групи приходили до центральної влади) тільки посилювався. Можна простежити періоди інтенсифікації кадрових переміщень у регіональній владі: впродовж 1999 року (25 призначень), на початку 2005-го (51 призначення), у березні–квітні 2010-го (хоча на момент написання цієї статті процес кадрових змін не був остаточно завершений, за попередніми спостереженнями можна говорити про заміну керівників виконавчої влади (“губернаторів”) практично в усіх регіонах країни та переобрання кількох голів регіональних парламентів). Відповідно, за замінами керівників регіонів “тягнуться” кадрові переміщення по всій вертикалі інституту регіональної влади принаймні до районного рівня. Отже, тут ми бачимо наявність інтересу з боку центру та сильних регіональних груп у встановленні більшого контролю над усіма іншими регіонами країни через кадрові механізми. Тут на практиці реалізується теза М.Вебера про те, що “всі партійні битви суть не тільки битви заради предметних цілей, але передусім також і за патронаж над посадами” [Вебер, 1990: с. 652, 656]. Саме в межах цього інтересу Київ за часів президентства Л.Кучми здійснював стратегію поширення свого впливу в центральному та південному макрорегіонах, що, своєю чергою, позначилося на співвідношенні столичного й регіонального капіталів на виборах в округах Центру та Півдня в період 1998–2002 років [Рожкова, 2002]. Через округи цих регіонів до центральної законодавчої влади “проводили” близьких та лояльних до неї кандидатів. Така конфігурація політичного інтересу центру (і дніпропетровської групи, яка перебувала при владі) зумовлена наявністю

на флангах (у західному та східному макрорегіонах) потужних регіональних груп, що боролися за вплив на центр та позиції у центральній владі. Центр на той час вибудовував своєрідний “вододіл”, що мав би забезпечити баланс сил Києва між Сходом і Заходом з опорою на Південь і Центр. З 2005 року кадрові інтереси центру в регіонах мали менш системний і більш ситуативно-тактичний характер (ревізія кадрового резерву, задоволення кадрових потреб прихильників, волонтаризм у кадровій політиці тощо).

Системні відцентрові інтереси політичних суб'єктів мали вектор опору окремих регіонів жорсткій політиці Києва у підпорядкуванні всіх інститутів регіональної влади в єдину вертикаль влади. Фактично регіони намагалися протистояти намаганням центру перетворити їх на суцільну периферію. Першою чергою опротестовували зміни політичного характеру (посилення кадрової селекції центру в регіонах, обмеження повноважень регіональної влади тощо), натомість економічні причини відцентрових інтересів виявлялися в дискурсі політичних суб'єктів у періоди загострення політичних взаємовідносин (листопад–грудень 2004 року). Тому можна припускати, що головною складовою відцентрових інтересів політичних суб'єктів була і є влада, а економічні складові мали другорядний характер. Для уникнення непорозумінь цю тезу слід пояснити: в Україні ще лишається викривлена модель взаємодії політики з економікою, а саме — політика є базисом для економіки, якій доводиться виконувати другорядну роль “надбудови”. Влада надає можливість формування, нарощування та збереження капіталів. Тому для регіональних політичних суб'єктів інтереси влади є первинними, на тлі яких економічні інтереси є похідними та вторинними.

Проте вихід за межі суто політичного дискурсу та оперування хоча б невеликою кількістю економічних показників дає підстави стверджувати, що саме економічна складова є однією з найважливіших в інтересах регіонів та їхніх спільнот. За нормами централізованого бюджету України більшість доходів від економічної діяльності в регіонах іде до центру, який за власними міркуваннями потім розподіляє ці ресурси на виконання конкретних завдань та покриття певних видатків (зокрема й у регіонах). Встановлена жорстка економічна залежність регіонів від центру. Частка надходжень до центрального бюджету з місць у 70–80% від доходів досі є нормою, а за часів президентства Л.Кучми вона інколи сягала 88% [Мостовая, 2007]. До цього варто додати факт встановлення практики реєстрації у Києві великих підприємств, що розташовані в областях. Таким чином, реальний продукт виробляється на периферії, а податки сплачують у центрі. За даними, озвученими політологом А.Фінком під час роботи круглого столу “Федералізація України: причини, суб'єкти інтересу та можливі наслідки” у лютому 2005 року, в Україні різниця за валовою додатковою вартістю між економічно слабкими регіонами і Києвом сягає шести разів [Круглий стол, 2005]. Унаслідок такої надцентралізованої політики бюджет є не інвестиційно-інноваційним, а таким, що спонукає до деградації. Показником може слугувати той факт, що на капітальні витрати з місцевих бюджетів виділяється лише 4% коштів [Ганущак, 2007]. Зокрема, можна навести дані по Львівщині, де частка населених пунктів, що живуть за рахунок дотацій з центру сягає

80–90%, податки, що надходять від дрібного бізнесу, становлять лише 2% видаткової частини місцевих бюджетів [Худицкий, 2010]. Комунальної власності, яка могла б давати дохід, у більшості територіальних громад уже нема. Села отримують лише невеликий податок із землі, що сплачується раз на рік. Дотаційні надходження з центру зараз сягають 90% дохідної частини місцевих бюджетів. Проте при передачі доходів від місцевої лісової промисловості дотаційність регіону можна було б зменшити до 10–20%. Утім, доходи від надр та лісової промисловості йдуть до центру, внаслідок чого в регіоні з'явився афоризм: “найкращі ліси ростуть на Хрещатику” [Худицкий, 2010]. Гадаю, що коротка ілюстрація стану Львівщини може бути спроектована на більшість регіонів України. Понад те, аналогічні проблеми можна зазначити й щодо чинної автономії в Криму. У квітні 2010 року голова кримського парламенту В.Константинов в інтерв'ю заявив, що Крим є дотаційним регіоном: “Якби півострів був на повному госпрозрахунку, то ми були б сьогодні повними банкрутами. Півострів не здатен самостійно виживати” [Рябов, 2010а]. Проте інші кримські політики Л.Грач [Рябов, 2010б] та Л.Мирымський [Дорофеев, 2010] прокоментували таке економічне становище Кримської автономії, посиляючись на незацікавленість у самодостатності півострова з боку центру. Проте в Конституції АРК закріплене положення, згідно з яким податки у повному обсязі мають залишатися в автономії.

Зараз ми бачимо, що центр створює велику проблему майбутнього не тільки для периферії, а й для себе самого. За таких умов українське суспільство не має елементарних основ для позбавлення патерналізму у своїх взаємовідносинах з державою. Без тиску “знизу”, громадянської ініціативи з місць розвиток демократії неможливий. Слабкість та безініціативність регіонів, що перетворюються на занепаду периферію, матимуть негативний вплив на стан держави й суспільства в цілому. Проте слабкою, дотаційно залежною периферією керувати значно легше, ніж економічно самодостатніми регіонами. І в цьому є безпосередній політичний інтерес центру та сильних регіональних еліт, що борються за центральну владу.

Аналогічну тенденцію щодо співвідношення владних та економічних складових можна зазначити й відносно доцентрових інтересів як Києва, так і сильних регіональних груп, що боролися за центральну владу. Серед цього загалу були як групи з економічно потужних регіонів (Дніпропетровськ, Донбас, Харків), так і ті, що не належать до них (західноукраїнська, умовно “львівська” група). Їхні політичні інтереси, як уже зазначалося, були детерміновані передусім політичними, а вже потім економічними чинниками. Відсутність і в центральній, і в регіональних еліт різного рівня (бюджетних “донорів” або “реципієнтів”) реальних інтересів щодо децентралізації влади й надання регіонам більших економічних та політичних повноважень можна пояснити й під кутом зору концепції рентоорієнтованого суспільства в Україні [Дубровский, 2010].

Показником відсутності реальних відцентрових інтересів у головних політичних гравців у боротьбі за центр (попри те, що всі вони представлені регіональними елітними групами) є дані Державного комітету статистики

України стосовно співвідношення центрального та місцевого бюджетів (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка структури бюджетної системи України, %*

Бюджети	Частка у зведеному бюджеті						
	1990	1995	1999	2004	2006	2008	2010 проект бюджету
Державний (центральный) бюджет	51,7	61,1	70,7	72	72,6	77,8	79
Місцеві бюджети	48,3	38,9	29,3	28	27,4	22,2	21

* Джерело: [Новак, 2010].

Як можна побачити, із року в рік частка центрального бюджету тільки збільшувалася за рахунок скорочення частки місцевих бюджетів. Слід також відзначити нестабільність бюджетної системи України. Так, колектив авторів на чолі з В.Федосовим свого часу звернув увагу на те, що 1998 року бюджет України за співвідношенням центрального (51,8%) і місцевих (48,2%) бюджетів був найменше централізованим [Федосов, 2002: с. 270]. Цей факт ситуативного збільшення частки місцевих бюджетів вимагає пояснення. То був рік виборів депутатів до Верховної Ради України, що, очевидно, вимагало певних поступок для регіонів із боку центру. Окрім того, в серпні того самого року Україна відчула на собі наслідки Азійської економічної кризи, коли склалися сприятливі обставини для надання регіонам більших свобод у формуванні власних бюджетів. До речі, за умов світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 років саме такий сценарій розв'язання бюджетних проблем країни (збільшення частки місцевих бюджетів та, відповідно, часткове перенесення на них соціальних видатків) розглядався Кабінетом Міністрів на чолі з Ю.Тимошенко наприкінці 2009 року. Таким чином, можна бачити, що центр погоджувався на посилення регіонів лише в певні критичні моменти (виборча кампанія, економічна криза), і такі заходи здійснювалися для виконання певних завдань. За більш-менш стабільних умов центр (із будь-якою регіональною групою на чолі) не виявляв жодних свідомих для його керівників ініціатив для розвантаження своїх владних повноважень на користь регіонів. Тому висловлення про відцентрові прагнення сильних політичних центрів та регіонів їхньої політичної ойкумени є ніщо інше, як політичний міф. Навіть проголошення відцентрових декларацій у листопаді–грудні 2004 року регіональними елітами Сходу та Півдня у Харкові та Северодонецьку мали характер радше політичного тиску без конкретних намірів, ніж упевненої програми дій (що й довела їхня подальша політична практика).

У партійному спектрі основні політичні сили в тій чи іншій формі декларують у своїх програмних документах положення про децентралізацію влади та посилення місцевого самоврядування. Про функціональне посилення ролі місцевих громад і Рад ідеться у програмах усіх головних політичних

партій України. Пропонуються різноманітні механізми реалізації державної політики на користь регіонів та місцевих громад. Наприклад, у програмі партії “Батьківщина”, що входить до блоку Ю.Тимошенко, є положення про вдосконалення місцевого самоврядування відповідно до Європейської хартії та про виборність губернаторів. У тексті програми партії “Наша Україна” щодо регіональної політики можна бачити положення про “бюджетну автономію”. Механізми посилення місцевих громад через зміну системи оподаткування на користь місцевої влади пропонують програми СПУ та Народної партії. КПУ є прихильником політичних реформ і запровадження системи Рад трудящих від місцевого до найвищого рівня. Як бачимо, всі основні політичні сили декларують у непрямій формі принципи децентралізації влади та розширення прав регіонів (такі положення можна зустріти навіть у програмі одного з найбільших опонентів федеративної моделі ВО “Свобода”: відновлення мажоритарної системи виборів, проведення місцевих референдумів, перерозподіл повноважень та фінансових ресурсів між центром та органами місцевого самоврядування). Проте реалії політичного процесу в Україні демонструють, що проблеми регіонів та місцевого самоврядування використовуються політичними гравцями на декларативному рівні, а механізми їх розв’язання лишаються на папері.

Імідж найбільш зорієнтованої на децентралізацію влади в Україні має Партія регіонів. Проте її лідери щодо зазначених питань також посідають неоднозначну позицію, що радше нагадує політичне маневрування. З одного боку, вони декларують необхідність розширення прав регіонів та місцевої влади з позицій економічної доцільності (В.Рибак: “Україна підніметься тільки через підйом регіонів” [У Януковича заговорили о бюджетном федерализме]), культурного різноманіття українського суспільства (Г.Герман про ідеологію України, ґрунтованої на принципах широкої культурної автономії регіонів [Герман, 2010]), розв’язання вузла соціально-політичних конфліктів і стабілізації політичної системи України (пропозиції В.Тихонова [Тихонов, 2004] та В.Колесниченка [Колесниченко, 2009]). Але під час виборчої кампанії 2009 року в програмі “Україна для людей” кандидата у президенти України В.Януковича від Партії регіонів жодного слова про федералізацію країни не було [Лозунько, 2009]. У програмі були зазначені тези про розширення повноважень місцевих Рад та надання їм до 60% зведеного державного бюджету країни [Україна для людей]. Разом із тим текст Закону України “Про бюджет України на 2010 рік” свідчить про посилення тенденцій бюджетної централізації, оскільки співвідношення видатків із центрального та місцевих бюджетів становить 80% та 20% відповідно.

Партії регіонів належить першість в ініціативі інституціонального оформлення установ, що могли б артикулювати інтереси регіонів у центрі. В 2007 році на базі Міністерства будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України було створено Міністерство регіонального розвитку та будівництва України. У 2010 році при президенті В.Януковичі було створено консультативно-дорадчу Раду регіонів, а віце-прем’єром із питань регіональної політики став В.Тихонов, відомий прихильник федеративного устрою країни. При цьому особливих змін у взаємовідносинах між центром і регіонами не відбулося. Понад те, можна ствер-

джувати, що тему децентралізації країни більш інтенсивно порушували в інформаційному просторі представники Партії регіонів у ті періоди, коли ця партія була в опозиції. Гаслом, що чітко характеризує ставлення Партії регіонів (коли це “партія влади”) до децентралізації, є теза її лідера і президента країни В.Януковича: “Україна — унітарна держава. Крапка” [Янукович, 2010].

Владні періоди діяльності ПР не відзначаються якимись більш-менш помітними політичними ініціативами щодо розвантаження владних повноважень центру на користь місцевої влади. Проте можна бачити використання в регіональній політиці деяких управлінських моделей, які навряд чи можна віднести до політики децентралізації. До таких належать і інтенсивна кадрова заміна керівного складу виконавчої влади впродовж березня–травня 2010 року майже в усіх регіонах країни (що за умов широких повноважень регіонів де-юре було б неможливо здійснити без волевиявлення регіональних спільнот), і проекти розширення повноважень виконавчих органів регіональної влади (зокрема — Ради Міністрів АРК), підконтрольних центрів та безпосередньо Президентові, і дистанціювання від радикальних відцентрових політичних ініціатив та заяв, зроблених представниками ПР на місцях. Таким чином, спираючись лише на зовнішню політичну риторику представників ПР про децентралізацію влади, навряд чи можна з упевненістю стверджувати про відцентрові інтереси цієї політичної сили. Є ймовірність, що тези про децентралізацію та деякі заходи використовуються політиками з ПР (як і, до речі, іншими партіями) з уже тривіальною для українського політичного простору метою ефективного використання регіонів із позицій центральної влади та збереження контролю над своїм базовим електоратом на Півдні та Сході, представники якого висловлюють симпатію до ідей федералізації (про що йтиметься далі).

При розгляді висловлень представників різних політичних сил щодо можливостей політики часткової децентралізації було виявлено певні спільні моменти, які можна виокремити як відцентрові інтереси політичних суб'єктів. Усі ці політики (В.Тихонов, Й.Вінський, А.Матвієнко, Л.Грач, Г.Крючков, В.Рибак, Г.Герман, В.Литвин, С.Гриневецький, В.Колесниченко, М.Оніщук, С.Соболев, І.Попов, Г.Бурбеца), котрі останнім часом давали великі інтерв'ю на тематику цього дослідження, висловлювали необхідність розв'язання проблем регіональних спільнот і місцевого самоврядування. Серед загального декларативного контексту можна виокремити такі реальні інтереси політичних суб'єктів:

- 1) продаж землі в регіонах;
- 2) передання дозвільних функцій (зокрема ліцензування) на нижчі рівні державного управління (зараз ці функції сконцентровані переважно в Києві);
- 3) запровадження парламентського бікамералізму — двопалатного парламенту, одна з палат має представляти інтереси регіонів;
- 4) відновлення мажоритарної виборчої системи.

У перших трьох варіантах виявлення відцентрових інтересів можна знайти як позитивні, так і негативні елементи. Продаж землі може сприяти

економічній активності на місцях, але не слід плекати надій, що від цього виграють широкі маси регіональних спільнот. Передання ліцензування в місцеві органи влади спрощує процедуру отримання дозволу на ту чи іншу діяльність для суб'єктів підприємницької діяльності, але при цьому значно посилює важелі реальної влади регіональної бюрократії. Запровадження інституту парламентського бікамералізму могло б посприяти більшій артикуляції інтересів регіональних спільнот на загальнонаціональному рівні. При цьому рівень політичної культури громадян у регіонах не дає підстав дослідникові висловлювати це з цілковитою впевненістю. Слабкий зв'язок еліт зі своїми регіональними “материнськими” групами, що не мають досвіду громадського контролю за діяльністю своїх делегатів у центрі, створює умови, за яких ризик використання парламентської Палати регіонів для політичного тиску, блокування ухвалення рішень тощо є доволі високим.

Проте навіть на тлі трьох неоднозначних (проте теоретично перспективних) політичних проєктів, вказаних вище, політичний інтерес, пов'язаний з відновленням мажоритарної системи, є таким, що відповідає потребам тільки політичних суб'єктів, але аж ніяк не інтересам регіональних спільнот. Усі розмови про те, що мажоритарна система сприятиме підвищенню відповідальності народних обранців перед своїми виборцями, не відповідають дійсності (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка громадянами рівня обстоювання в парламенті інтересів виборців депутатами, обраними в мажоритарних округах*, %

Варіанти відповіді	1994	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006
Так	22,9	8,6	7,1	13,4	9,2	7,1	8,5	9,2	12,3	12,8
Не впевнений	33,4	30,8	29,7	43,0	38,3	37,9	37,6	34,1	36,6	42,9
Ні	12,6	34,2	31,7	24,2	33,9	32,1	36,4	39,9	32,7	25,6
Я не знаю, хто був обраний	21,0	24,0	29,4	17,7	17,5	22,0	16,9	16,6	18,4	18,7
У нашому окрузі депутат не обраний	8,4	1,9	2,1	1,5	0,7	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0
Не відповіли	1,8	0,4	0,0	0,2	0,3	0,3	0,7	0,2	0,1	0,0

* Дані наведено із соціологічного моніторингу “Українське суспільство”, здійснюваного Інститутом соціології НАН України від 1992 року [Головаха, 2008: с. 12]

Як можна бачити, впевненість громадян, що депутат від їхнього округу здатен виразити їхні інтереси в парламенті України, рідко коли перевищувала бар'єр у 10%. Хоча за умов деінституціоналізації й паралельного існування еліти й усього іншого соціального загалу це є досить очікуваним результатом. Увагу привертає показник непоінформованості виборців про те, хто, власне, представляє їхні інтереси у вищому законодавчому органі країни. Середній показник частки респондентів, які не знали, хто був обраний від їхнього округу, становить 20,2%. Мажоритарна система довела свою функціональну неефективність, проте вона є зручним каналом

для отримання владних повноважень у центральній владі, що й зумовлює її відповідність інтересам політичних суб'єктів — як у центрі, так і на місцях.

Таким чином, інтереси політичних суб'єктів у площині взаємовідносин “центр—регіони” мають специфічну конфігурацію, яку не можна ототожнювати з політичними інтересами регіональних спільнот у цій самій царині.

Автономізм в інтересах регіональних спільнот України

Регіоналізація в українському суспільстві має глибоке історичне коріння. Як слушно зауважив О.Стегній, “вагомість впливу регіонального чинника на орієнтаційну функцію масової політичної культури в Україні головню визначена відмінностями історичних умов формування соціокультурних середовищ” [Стегній, 2008: с. 43]. Оскільки проблематиці історичних основ і форм регіоналізації в Україні приділена чимала увага дослідників, вважаю за доцільне перейти безпосередньо до питання прояву відцентрових орієнтацій у політичних інтересах населення. Слід звернути увагу, що соціальні, а тим паче політичні інтереси в суспільстві завжди є складним явищем, що залежить від багатьох чинників. Навряд чи їх вияви можуть бути коректно оцінені або вміщені в рамки будь-яких політологічних схем. І те, і те матиме штучний характер, внаслідок чого уявлення про соціальну реальність може бути деформоване як у самого дослідника, так і у читачів його праці. Так, автономістські інтереси різних регіональних спільнот України є такими, що коливаються у часі, багато в чому вони ситуативні й подеколи прямо залежать від наявної політичної кон'юнктури, зовнішньополітичних обставин тощо. Понад те, висловлю припущення, що відцентрові та доцентрові прагнення в політичних інтересах населення сучасної деінституціоналізованої України навряд чи можна чітко “прив'язувати” до конкретних регіональних спільнот, позаяк зміна політичної ситуації в країні може “потягнути” за собою зміни у розстановці пріоритетів і в конфігурації політичних інтересів тих чи інших регіональних спільнот. Причиною цього є залежність суспільства в цілому та його складових (у нашому випадку — регіональних спільнот) зокрема від держави та змін в інституті державної влади. Така неоднозначність феномена регіоналізації в Україні дає підстави розглядати його по-новому, можливо, з дещо незвичних позицій. Під таким кутом зору автономізм уже не буде притаманний лише регіональним спільнотам Півдня та Сходу, а населення Заходу та Центру не можна віднести суто до зорієнтованих на унітарний вектор розвитку своїх регіонів.

За результатами моніторингового опитування “Українське суспільство”, проведеного Інститутом соціології НАН України в лютому—березні 2002 року ($N = 1799$, похибка вибірки — 2,3%, регіональний поділ див.: [Україна—2002, 2002: с. 511, 658]), громадяни України переважно (82,3%) висловилися за те, що керівників регіональної виконавчої влади (умовно — губернатори) має обирати населення (табл. 3). Водночас механізм призначення губернаторів Президентом країни підтримувало лише 7,7%. Можна бачити, що різниці між регіональними спільнотами щодо цього питання практично немає.

Таблиця 3

Ставлення громадян України до механізмів обрання/призначення керівників регіональної виконавчої влади: регіональний розріз*, %

Варіанти відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід
Мають обиратися населенням	84,7	82,1	78,9	82,5
Мають призначатися Президентом	6,9	5,3	8,9	9,3
Важко сказати	8,4	12,6	12,2	8,2

* Частка від тих, хто відповів ($n = 1799$).

Проте за результатами омнібусного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у квітні–травні 2009 року ($N = 1800$, похибка вибірки — 2,3%, регіональний поділ див.: [Українське суспільство, 2009: с. 219, 548]), населення різних макрорегіонів України продемонструвало суттєві відмінності у ставленні до перспектив регіоналізації в державі та розвитку інституції автономій (табл. 4).

Таблиця 4

Ставлення громадян України до перспектив набуття областями їх проживання статусу автономій*, %

Варіанти відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо набула статусу автономії	2,0	1,8	3,6	11,5
Так, хотів би, щоб область, у якій я проживаю, набула статусу автономії спільно з однією чи кількома сусідніми областями	3,4	2,6	7,5	22,4
Ні, не хотів би, щоб область, у якій я проживаю, окремо чи спільно із сусідніми областями набула статусу автономії	61,3	58,1	42,5	32,6
Я проживаю в автономному утворенні (АРК)	0,0	0,0	18,7	0,2
Важко відповісти	20,1	18,9	12,1	21,2
Мені це байдуже	13,2	18,6	15,6	12,1

* Частка від тих, хто відповів ($n = 1799$).

Можна бачити, що інтереси, пов'язані зі здобуттям автономного статусу областей проживання респондентів, найбільше поширені на Сході (загалом майже 34%). Середню позицію мають показники респондентів Півдня (загалом 11,1%), куди входить і населення Криму, яке проживає у чинній автономії. Найменше виражені інтереси автономізму на Заході та в Центрі країни. В усіх випадках підтримки ідеї здобуття областями статусу автономії перевагу надають варіанту набуття автономії спільно із сусідніми областями. Відмова від автономного статусу найбільше характерна для жителів західного (61,3%) та центрального (58,1%) макрорегіонів (хоча слід зазначи-

ти, що і Південь, і Схід теж мають доволі великі сегменти антиавтономістів). Привертають увагу і значні сегменти респондентів, які висловили байдужість до цього питання (15,1% загалом по Україні), та тих, що завагалися з відповіддю (18,5%), і це дає підстави думати про їх невизначеність. Можна бачити, що відносно більші сегменти “байдужих” проживають на Півдні (15,6%) та у Центрі (18,6%), натомість частка респондентів, яким важко дати чітку відповідь, більша на Заході та Сході за відносно менших сегментів “байдужих” у цих макрорегіонах.

Утім, щодо перспектив загальної регіоналізації українського політичного простору (надання статусу автономій іншим регіонам) можна побачити деякі відмінності від результатів попереднього запитання, коли громадяни висловлювалися стосовно своїх внутрішньорегіональних інтересів. Фактично тут різні регіональні спільноти висловлювали згоду (чи навпаки) щодо поширення самостійності у взаємовідносинах із центром для *інших* регіонів та їхніх спільнот (табл. 5).

Таблиця 5

Ставлення населення України до перспектив набуття статусу автономій іншими областями*, %

Варіанти відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід
Радше згоден	2,9	2,1	11,7	24,2
Радше не згоден	22,3	24,4	15,6	15,2
В Україні взагалі не має бути автономій	44,1	36,1	30,2	18,7
Важко відповісти	14,9	17,8	22,4	22,5
Мені це байдуже	15,8	19,6	20,1	19,4

* Частка від тих, хто відповів ($n = 1797$).

Загалом 51% сумарно становлять ті, хто висловився проти надання статусу автономії (19,6%), і такі, що заперечують існування автономій в Україні взагалі (31,4%). Якщо подивитися у регіональному розрізі, то можна бачити, що позиція *отримання для себе й надання іншим* статусу автономії зберегла пропорцію 1 : 1 лише на Півдні — 11,1% та 11,7% (хоча слід зазначити, що в попередньому запитанні (табл. 4) із сегмента південного регіону фактично “випали” мешканці Кримської автономії). У цій самій площині можна констатувати зменшення часток зорієнтованих на автономізм серед жителів Сходу — 33,9% та 24,2% відповідно. Збільшилася й кількість “байдужих” та “невизначених”. Рівень байдужості щодо перспектив автономізації інших регіонів (порівняно зі своїми) збільшився в усіх макрорегіонах та особливо на Сході (на 7%). Показники невизначеності зросли на Півдні (на 10%) і майже не змінилися на Сході та в Центрі, проте зменшилися на Заході (на 5%), де населення посідає чіткішу позицію щодо перспектив автономізації інших регіонів. Таким чином, можна висловити припущення про превалювання в політичних інтересах внутрішніх пріоритетів (внутрішньогрупових, внутрішньорегіональних тощо), на тлі яких

надання іншим елементам соціальної структури преференцій, аналогічних за змістом до своїх, підтримується без зайвого ентузіазму.

Конфігурація оцінювання громадянами перспектив децентралізації влади і, відповідно, регіоналізації в Україні змінюється за умов перенесення уваги респондентів із формальних (надання автономії як комплексного політичного заходу) на змістові (окремі структурно-складові елементи регіоналізації держави) аспекти цієї проблеми. У таблицях 6 і 7 викладено результати відповідей проведеного Інститутом соціології НАНУ 2009 року омнібусного опитування за запитаннями непрямого характеру щодо “розвантаження” влади центру на користь регіонів (запитання були запропоновані до анкети омнібуса О.Вишняком). При дослідженні громадської думки щодо проблеми регіоналізації в її окремих складових можна спостерігати, що кількість тих респондентів, яким було важко відповісти на ці запитання, помітно збільшилася (до цього сегмента можна віднести як респондентів, котрі визнали недостатність своєї компетенції із зазначених запитань, так і тих, хто не визначив своєї позиції щодо них). Але навіть за великого сегмента “невизначених” можна бачити суттєву різницю у ставленні населення до однієї проблеми в різних її площинах — формальній та змістовій.

Наприклад, такий складовий елемент інституту політичної автономії, як розмежування повноважень між центральною і регіональною владами, підтримують понад 50% громадян загалом по Україні (табл. 6). Регіональний розподіл демонструє, що таке розмежування підтримують понад половину опитуваних у трьох макрорегіонах України (максимальний показник на Сході — 57,8%, мінімальний у Центрі — 44,4%). Максимальний рівень заперечення проти розмежування повноважень центру і регіонів на рівні трохи більше як 16% можна спостерігати в західному та центральному макрорегіонах країни (до речі, в останньому можна бачити й найбільший сегмент респондентів, що не визначилися з відповіддю щодо цього запитання).

Таблиця 6

Ставлення громадян України до розмежування повноважень центральних і регіональних органів влади та невтручання їх у діяльність одне одного*, %

Варіанти відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід
Цілком підтримую	19,8	13,9	16,8	19,3
Радше підтримую	30,4	30,5	33,5	38,5
Радше не підтримую	12,9	8,1	9,2	5,9
Зовсім не підтримую	4,0	8,5	4,2	3,6
Важко відповісти	31,9	39,0	36,3	32,7

* Частка від тих, хто відповів ($n = 1797$).

Більш рельєфний вигляд має громадська думка в регіональному розрізі при відповіді на запитання щодо створення в регіонах парламентів та урядів з конституційно визначеними повноваженнями. Проте і тут кількість позитивно налаштованих щодо таких політичних перетворень (34,1% загалом по

Україні) перебільшує загальних тих, хто висловився проти (23,9%), на 10%. Змістовне наближення в запитанні до суті політичної автономії (її структурно-функціональні елементи — владні інституції) дало “коливання” результатів за макрорегіонами. Найбільше прихильників перспектив створення владних інституцій із широкими повноваженнями у регіонах виявилось на Сході (48,7%) та Півдні (32,5%), найменше — на Заході та у Центрі (трохи більше 26%). Найнегативніше до створення регіональних парламентів та урядів ставляться на Заході (35,2%), найменш негативно — на Сході (11,7%), середню позицію посіли мешканці Півдня (23,0%) і Центру (28,8%).

Таблиця 7

Ставлення громадян України до перспектив створення регіональних парламентів та регіональних урядів із конституційно визначеними повноваженнями на рівні окремих регіонів*, %

Варіанти відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід
Цілком підтримую	5,3	6,2	10,9	15,5
Радше підтримую	20,5	20,3	21,6	33,0
Радше не підтримую	14,4	10,3	9,0	7,1
Зовсім не підтримую	20,8	18,5	14,0	4,6
Важко відповісти	39,0	44,7	44,5	39,6

* Частка від тих, хто відповів ($n = 1780$).

Таким чином, виходячи з результатів відповідей громадян України на зазначені вище чотири запитання, можна констатувати наявність в українському суспільстві політичного інтересу в площині регіоналізації, причому кількість прихильників збільшується від загальної (формальної) постановки проблеми, де присутня пряма апеляція до інституту автономії, до більш детальної, коли опитувані мають висловити своє ставлення до окремих складових автономії (за змістового підходу). На цій підставі можна виокремити умовні групи “впевнених автономістів” (10,6%) та “впевнених унітаристів” (13,9%). Менш чіткими є умовні групи “лояльних” (34,0–50,0%) та “опонентів” (23,9–51,0%) регіоналізації. Виокремлення цих умовних груп уможливилось при розгляді результатів відповідей на крайніх “точках”. У цьому разі це були згода на надання автономії іншим (не своїй) областям України, з одного боку, і заперечення щодо необхідності розмежування повноважень центральних і регіональних органів влади — з іншого. Як продемонстрували результати, на крайніх “точках” концентруються відносно невеликі сегменти респондентів, які є базовими групами автономістів та унітаристів. Ці соціальні “ядра” того чи іншого політичного інтересу розширюються чи, навпаки, зменшуються за умов введення тих чи інших мотиваційних чинників. Наприклад, термін “автономія” має певне інформаційне навантаження (нерідко з негативним політико-ідеологічним забарвленням) для громадян, натомість складові інституту автономії не викликають гострого заперечення. Розширення політичного інтересу громадян щодо регіоналізації від меншого до більшого можна подати (виходячи з наявних у нас формулювань) у такому вигляді схеми (рис.).

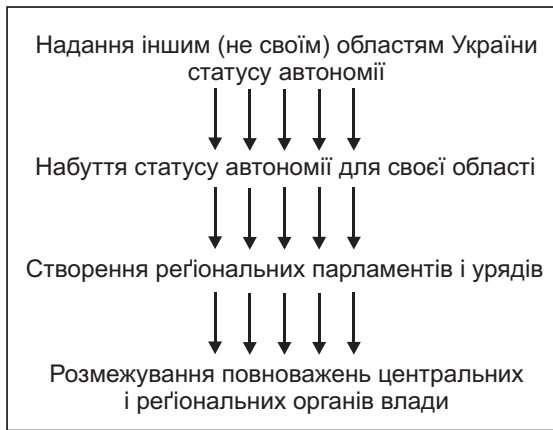

Рис. Розширення політичного інтересу громадян щодо регіоналізації в Україні

Таким чином, у громадській думці українського суспільства діє своєрідна конфігурація політичного інтересу щодо регіоналізації: громадяни висловлюються проти автономізації регіонів України, проте позитивно ставляться до складових інституту автономії. У концентрованому вигляді такий феномен можна сформулювати як *активний антиавтономізм з латентним прагненням децентралізації*. Таке неоднозначне ставлення до перспектив регіоналізації взагалі та до інституту автономії зокрема пов'язане зі специфікою прояву політичної культури різних регіональних спільнот не тільки на підґрунті їхньої історичної своєрідності, а й за умов загальної деінституціоналізації в Україні. О.Стегній слушно зауважив, що регіоналізація в сучасній Україні “постає передусім як продукт розпаду централізованої економіки та державно-політичних структур. Цей процес стимулює тенденції локалізації самоорганізації різних соціальних, економічних, комунікативних та владних структур” [Стегній, 2008: с. 52]. Перманентне перебування індивідів і соціальних груп у кризових умовах подвійної інституціональної системи не тільки створює умови для локалізації їхньої взаємодії, а й спонукає шукати ефективніші моделі самоорганізації. Таким чином, політичні інтереси громадян включають іноді у прямій, а частіше у латентній, малоусвідомлюваній формі відцентрові вектори розвитку або виживання.

Соціальна група “автономістів” в українському суспільстві

Після розгляду загальної конфігурації доцентрових та відцентрових векторів у політичних інтересах населення необхідно проаналізувати внутрішні чинники групоутворення. Оскільки нас передусім цікавить умовна соціальна група “автономістів”, сконцентруймо головну увагу на її внутрішній структурі, що, своєю чергою, може дати непрямі відповіді про те, які власне інтереси намагаються реалізувати або захистити громадяни, що входять до неї.

Згідно з даними омнібусного опитування ІС НАНУ 2009 року за показниками віку й освіти своєю внутрішньою структурою автономісти¹ практично не відрізняються від інших умовних груп (унітаристів; тих, хто не визначився; байдужих). За показником етнічної належності автономісти на 68% складаються з українців і на 30% — з росіян. Це контрастує з показниками щодо мови спілкування у родині. Переважно українською мовою користуються 15,9–17,5%, переважно російською — 64,8–67,3%, і українською, і російською спілкуються 15,2–19,3% автономістів (для контрасту можна зазначити, що унітаристи на 54,7% складаються з україномовних, на 27,1% — з російськомовних, на 17,3% — з двомовних респондентів).

За показниками проживання автономісти здебільше є мешканцями міст із населенням понад 250 тис. осіб (підгрупи отримання статусу автономії для своєї області *окремо* та *спільно* з сусідніми областями — відповідно 31,1% та 45,6%) і невеликих міст (38,9% та 29,2%, відповідно). За адміністративно-територіальною структурою можна визначити, що найбільше автономістські інтереси поширені в Донецькій (15,0% у першій та 33,5% у другій підгрупі респондентів, опитаних у цій області), Луганській (14,8% та 32,2%), Миколаївській (0,0% та 21,2%) та Харківській (11,2% та 16,4%) областях. У всіх цих областях переважають ті, хто висловив бажання щодо створення автономій, спільних із сусідніми областями. Можна припустити наявність таких інтересів до інтеграції у частки мешканців областей Сходу країни, проте інтеграційним інтересам частки мешканців Миколаївщини не відповідає якийсь суттєвий зустрічний “рух” (хоча б на декларативному рівні) з боку мешканців сусідніх областей. Найбільший рівень унітаристських інтересів був зафіксований у Києві, 78,9% мешканців якого висловили небажання отримання статусу автономії для своєї області й надання такого статусу іншим областям України (трохи більш як 80% мешканців столиці).

Якщо вийти за межі картини загальних демографічних показників і розглянути окремі соціально-психологічні та соціально-політичні установки, то можна побачити окремі специфічні риси. Так, можна виокремити зовнішньополітичний чинник. Серед автономістів переважає позитивне ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі (80,0% та 81,9% відповідно до зазначених вище підгруп) і негативне ставлення до можливості вступу України до НАТО (83,3% та 86,5%). До перспектив вступу країни до Європейського Союзу автономісти ставляться з помітно меншим рівнем позитиву (30,0% та 22,8%), ніж унітаристи (50,5%).

Щодо самоідентифікаційних установок автономістів, то в їхньому середовищі найбільш поширеним є усвідомлення себе мешканцями свого населеного пункту чи району — 34,1% та 21,2% (унітаристи — 24,8%), мешканцями свого регіону — 9,1% та 18,8% (унітаристи — 5,6%), громадянами України — 40,9% та 31,2% (унітаристи — 57,4%) і громадянами колишнього СРСР — 10,2% та 20,0% (унітаристи — 5,2%). Автономісти меншою мірою сприймають Україну як свою Батьківщину — 75,3% та 58,7% (унітаристи —

¹ Нагадаю, що до цієї умовної групи віднесено дві підгрупи респондентів, які дали відповіді про отримання статусу автономії для своєї області *окремо* чи *спільно* із сусідніми областями — загалом 14,5% від вибірки по Україні).

91,7%), хоча в цьому випадку можна припускати наявність у групі автономістів більшого сегмента респондентів, що народилися за межами України). Більшість автономістів (55,6% та 50,9%) оцінюють теперішнє суспільство як зовсім несправедливе.

У середовищі автономістів більш поширені прагнення відстоювати надання офіційного статусу російській мові (44,3% та 54,7% за двома зазначеними вище підгрупами), ніж зміцнення загальнонаціональної єдності (17,0% та 35,9%) чи зміцнення державності української мови (13,6% та 15,9%) (внутрішньогрупові показники відповідей унітаристів на ці запитання дали результати — 13,4%; 43,4% та 29,0%, відповідно). Крім того, автономісти виявили більший рівень прагнення до впливу на рішення місцевої влади (15,9% та 32,9%) та участі у роботі місцевого самоврядування (11,4% та 19,4%), ніж унітаристи. Проте відповіді на запитання *“Якби Ви дістали можливість визначити головні напрями фінансування соціальної сфери в місті/селі, де Ви проживаєте, то куди б Ви насамперед спрямували кошти?”* якихось суттєвих різниць між автономістами та унітаристами в оцінці загальних потреб місцевого самоврядування не продемонстрували.

Таким чином, можна припустити, що автономісти більш спрямовані на самоорганізаційну локалізацію та дистанціювання від центру під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Проте не варто розцінювати цей комплекс соціально-політичних установок як чітко усвідомлений політичний інтерес соціальної групи. Про це дають підстави говорити окремі аспекти соціального самопочуття та політичної культури цієї категорії громадян України. Так, опитувані з умовної групи автономістів виявили у своїх відповідях помітно менший рівень пристосованості до теперішньої життєвої ситуації (14,4% та 12,4% відповідно до зазначених підгруп), ніж унітаристи (23,2%). Більшість із відцентрово налаштованих громадян перебувають у пошуку себе в теперішньому житті (40,0% та 32,0%) або взагалі не має бажання пристосовуватися до нових умов (35,6% та 39,6%). У відповідях автономістів виявлено вищий рівень схильності до авторитаризму, ніж у прихильників доцентрового вектора внутрішньої політики. Зрештою, особливе значення має запитання щодо відповідальності, адже розширення прав накладає й додаткові обов'язки на суб'єктів політичних і громадянських відносин. Однак аналіз відповідей у зазначеному омнібусному опитуванні виявив таке — більшість автономістів зазначили, що не несуть жодної відповідальності за стан справ у країні (68,9% та 64,1%) і, що важливо, у місті або селі їх проживання (74,4% та 63,7%). В цілому така конфігурація відповідей контрастує з результатами відповідей унітаристів, які дали не тільки менший внутрішньогруповий відсоток щодо варіанта “не несу жодної відповідальності” за ситуацію у країні та на місцях (59,7% та 56,4% відповідно), а й випередили автономістів за показниками відповідей у формулюванні варіанта відповіді “так, частково несу”. Таким чином, прагнення здобути статус автономії ще не підкріплене готовністю громадян нести відповідальність за таке розширення їхніх політичних прав. Отже, автономістські інтереси частки українського суспільства поки що мають риси не стільки усвідомленого політичного інтересу для досягнення певних цілей за допомогою механізмів інститутів автономної влади, скільки прояв реакції самозахисту за умов невдоволеності від нерозв'язаності питань їхньої куль-

турно-цивілізаційної самоідентифікації. Загостренню таких настроїв сприяє прихід до влади у центрі політичних сил, яких представники тих чи інших регіональних спільнот сприймають як чужинців. І чергова заміна одних регіоналів іншими у верховній владі здатна призвести до географічного “переміщення” відцентрових інтересів (а краще сформулювати — захисної реакції у формі дистанціювання від центру, що став “чужим”) з одних регіонів до інших. Про захисну функціональну навантаженість політичних інтересів громадян щодо автономізму можуть свідчити результати відповідей на запитання про страхи. У таблиці 8 подано результати відповідей на запитання омнібусного опитування Інституту соціології НАН України 2009 року: “Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?” (за внутрішньогруповим розподілом показників).

Таблиця 8

Оцінка страхів різними групами громадян України*, %

Варіанти відповідей	Автономісти 1	Автономісти 2	Унітаристи	Респонденти АРК	Ті, хто не визначився	Байдужі
Зростання злочинності	64,4	72,9	61,4	48,5	65,4	56,7
Безробіття	92,2	90,6	88,9	88,2	90,7	80,4
Напад зовнішнього ворога на Україну	5,6	5,3	7,2	2,9	10,5	5,9
Міжнаціональні конфлікти	26,7	22,9	16,7	30,9	18,7	17,8
Міжрелігійні конфлікти	5,6	3,5	8,1	14,7	5,7	5,9
Наплив біженців, переселенців і приїжджих	6,7	5,9	8,4	2,9	6,6	8,9
Зупинка підприємств	67,8	70,0	58,2	60,3	59,9	52,6
Повернення до старих порядків часів застою	8,9	8,2	8,1	7,4	10,5	5,9
Голод	45,6	45,3	42,5	35,3	47,6	44,8
Масові вуличні заворушення	24,4	24,1	22,9	16,2	25,6	22,6
Невиплата зарплат, пенсій тощо	75,6	73,5	74,2	97,1	75,0	68,9
Зростання цін	83,3	87,1	82,7	92,6	84,0	78,9
Встановлення диктатури у країні	5,6	11,2	9,4	11,8	9,9	5,9
Розпад України як держави	17,8	11,2	27,0	17,6	21,4	18,1
Наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС	14,4	11,2	18,0	13,2	16,0	18,1
Зараження небезпечними для життя інфекціями	37,8	38,8	39,0	41,2	41,6	38,5
Холод у квартирі	31,1	40,0	27,4	38,2	33,7	31,5
Чого ще?	3,3	1,8	1,7	2,9	0,3	2,6
По-справжньому нічого не бояться	0,0	0,6	1,6	0,0	0,9	3,3

* Респонденти могли давати кілька варіантів відповіді.

У цьому разі групи сформовано на основі запитання: *“Чи хотіли б Ви, щоб область, у якій Ви проживаєте, окремо або спільно з однією чи кількома сусідніми областями набула статусу автономії в Україні?”* До групи “автономісти 1” віднесено тих, хто висловив бажання набути статусу автономії для своєї області самостійно. До групи “автономісти 2” — тих, хто обрав варіант набуття статусу автономії спільно з однією чи кількома сусідніми областями. Варто також наголосити, що респонденти АРК є громадянами, які вже проживають в автономії у складі України.

З таблиці 8 можна побачити, що відносно більшу кількість (за внутрішньогруповим розподілом) відповідей про страхи дають ті, хто виявив прихильність до автономізму, і ті, хто вже проживає в автономії. Автономісти виявляють помітно більший рівень побоювань щодо зростання злочинності, міжнаціональних конфліктів, зупинки підприємств, холоду у квартирах. Натомість опоненти децентралізації України — щодо нападу зовнішнього ворога, розпаду України як держави, напливу біженців. Мешканці АРК висловили більше, ніж в інших групах, побоювань стосовно міжнаціональних та міжрелігійних конфліктів, невиплати зарплат, зростання цін. Показники тих, хто немає страхів, відносно більші в умовних групах “унітаристів” та “байдужих”. Сама конфігурація рівня страхів, притаманних представникам тих чи інших груп, дає підстави говорити про наявність реальних чи віртуальних, соціально-міфологічних загроз, що мають значення для того чи іншого сегмента політичного простору України. Посилення загроз та, відповідно, страхів щодо них може стимулювати активізацію політичної активності зазначених груп, кожна з яких “сповідує” свій вектор внутрішнього устрою країни.

Своєрідну позицію в конфігурації відповідей щодо страхів мають мешканці чинної автономії в Криму. Цей регіон за юридичною та політологічною термінологією (“автономія”) має формальне право вважатися найвіддаленішим від центру суб’єктом внутрішньополітичних відносин, а громадяни мають потенційні можливості найбільшого впливу і, якщо треба, тиску на регіональну владу, найбільші можливості реалізації своїх політичних інтересів завдяки механізмам автономії. Проте ситуація свідчить про інше. І йдеться не лише про найвищий рівень страхів, висловлених респондентами АРК за деякими варіантами відповідей (окремі страхи породжені специфікою Кримського регіону).

Результати опитування, проведеного в Криму Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова у жовтні–листопаді 2008 року ($N = 6891$; вік — понад 18 років; АР Крим та м. Севастополь, похибка вибірки — 1,2%) [Національна безпека, 2008], дають підстави говорити про слабку дієвість механізмів автономії (в нинішньому її стані) для реалізації політичних інтересів кримчан. Упродовж майже 20 років у Криму фактично не був забезпечений необхідний взаємозв’язок між Українською державою загалом та кримською регіональною спільнотою. Більшість кримчан не відчувають себе своїми в Україні, внаслідок чого вони висловлюють не тільки високий рівень недовіри, а й чітко виражені сепаратистські настрої. Україну як свою Батьківщину сприймають 40,1% кримчан, не сприймають — 32,9%. Тільки 10,3% кримчан пишуться тим, що вони є гро-

мадянами України. Як обтяжливу необхідність українське громадянство сприймають 13% мешканців автономії. Для більшості жителів півострова наявність громадянства України є “питанням суто практичним і не викликає ні позитивних, ні негативних почуттів” [Національна безпека, 2008: с. 7]. За наявності можливостей 48% кримчан погодилися б змінити українське громадянство на інше (80% із них — на громадянство Росії). Патріотами України визнали себе 28,6% мешканців Криму, не визнали себе такими 49,3%.

Питання про статус Криму лишається для його жителів відкритим, а позиція кримчан щодо нього — амбівалентною. Більшість мешканців півострова воліють, щоб Крим вийшов зі складу України й увійшов до складу РФ (63,8%). Проте разом із цим 53,8% кримчан висловилися за збереження автономного статусу Криму у складі України, але з більшими повноваженнями. Водночас 35,1% опитаних погодилися б зі статусом півострова як російської національної автономії у складі України. Сегмент тих, хто виявив бажання зберігати нинішній статус АРК, значно менший — 21,9%. І зовсім невелика частка кримчан (7,9%) погодилися б із перетворенням Криму на звичайну область у складі України. У випадку виходу Криму зі складу України та входження до складу РФ 21,8% респондентів зазначили, що будуть наполягати на такому рішенні, а ще 46,6% відповіли, що будуть вітати таке рішення. Згідно з відповідями на запитання “Якими будуть Ваші дії, якщо Крим вийде зі складу України і стане незалежною державою?”, частки активних прибічників (10,6%) та лояльних (таких, що будуть вітати таке рішення, — 34,9%) також достатньо великі. За обох варіантів виходу Криму зі складу України тільки трохи за 10% кримчан висловили намір опротестувати такі рішення мирними заходами. Сегмент тих, хто згоден протистояти цьому зі зброєю в руках, становить більш як 1% опитаних.

Проте навіть за таких результатів опитування кримчан робити суто політичні висновки (і тим паче закидати звинувачення в низькому рівні політичної культури, відсутності патріотизму, сепаратизмі тощо) не можна. Необхідно з'ясувати, як за умов чинної автономії кримчани відчують необхідність дистанціювання від України і чому вони цього бажають. Відповідей на ці питання у дослідженні, проведеному в Криму центром ім. О.Разумкова, ми не знаходимо, але його результати можуть підтвердити певні спостереження. По-перше, інститути автономії у Криму не є дієвим механізмом у реалізації політичних інтересів громадян України, що проживають на території АРК. Фактично автономія у Криму вже давно перетворилася на суто формальне утворення, що не виконує своїх функцій адаптації політики центру в регіоні та трансляції й обстоювання інтересів регіональної спільноти в центрі. Крим, незважаючи на його політико-географічну сутність як “замкненого в собі” регіону, не є суб'єктом у політико-територіальній структурі Української держави, а є одним із найбільш контрольованих центром об'єктів. За умов занадто прискіпливої уваги центру до АРК політико-управлінський зміст автономії був “вихолощений”. Таким чином, інститут автономної влади у Криму необхідно або реформувати, або скасувати його та реорганізувати АРК в область (хоча другий варіант став би лише формалізованою симуляцією розв'язання проблем кримської ре-

гіональної спільноти). По-друге, незважаючи на недовіру інститутів автономії (на сучасному етапі) для реалізації інтересів жителів Криму, у своїх відповідях вони продемонстрували бажання збереження автономного статусу для свого регіону. Це непрямо може свідчити про сприйняття автономії як свого роду захисного механізму, що, втім, не виключає автономізм у сучасному українському суспільстві із загальної логіки політичних інтересів.

Висновки

Розгляд змін в інституті державної влади в Україні та чинників взаємовідносин центру з регіонами у поєднанні з дослідженням ставлення політичних суб'єктів та регіональних спільнот щодо автономізації регіонів України дали змогу простежити такі специфічні риси у конфігурації політичних інтересів цих акторів.

Інтереси політичних суб'єктів виходять із: а) традицій, зумовлених політичною географією країни; б) ситуативних політичних можливостей; в) звичних та добре апробованих моделей державного управління з нещодавнього минулого. Тому центральна влада в Україні, вищі посади в якій обіймали вихідці з різних регіонів, стала відтворювати стосовно регіонів приблизно таку саму модель, яку свого часу використовував союзний центр Москва щодо республік СРСР. Після 1995 року особливого значення в Україні набули механізми кадрового та бюджетного контролю над регіонами.

Дискурс політичних заяв та реальних управлінських дій політичних суб'єктів демонструє відсутність у них інтересів щодо децентралізації влади та надання більших повноважень органам місцевого врядування. Незацікавленими у посиленні регіонів є не лише політичні суб'єкти столиці та великих політичних центрів (Донецьк, Дніпропетровськ, Харків, Львів), метою яких є ефективне використання “периферії”, а й політичні еліти менш розвинених регіонів, які мають інтерес у збереженні дотаційних надходжень із центрального бюджету. Це може бути одним із проявів “рентоорієнтованого” характеру українського суспільства.

Тези щодо децентралізації влади та розширення повноважень місцевих органів влади у тій чи іншій формі є в політичних програмах практично всіх більш-менш вагомих політичних сил в Україні. Ці гасла проголошують в періоди опозиційної діяльності тих чи інших політичних сил. Проте реальні політичні практики будь-яких “партій влади” або коаліцій на їхній основі свідчать про відсутність комплексного політичного інтересу в децентралізації в будь-якій політичній партії. За таких умов проекти федералізації не мають жодних підстав для їх втілення через відсутність суб'єктів цього інтересу.

Своєю регіональною політикою (у нинішньому її вигляді) центр створює велику проблему на майбутнє не тільки для периферії, а й для себе самого. В цих умовах регіональні спільноти не мають елементарних підстав для позбавлення патерналізму у своїх взаємовідносинах із державою. Без тиску “знизу”, без громадянської ініціативи з місць розвиток демократії неможливий. Слабкість та безініціативність регіонів, що перетворюються на занепа-

лу периферію, матиме свій негативний вплив на стан держави й суспільства загалом. Адже слабкою, дотаційно залежною периферією керувати значно легше, ніж економічно самодостатніми регіонами. І в цьому є безпосередній політичний інтерес центру та сильних регіональних еліт, що борються за центральну владу.

Аналіз заяв представників різних політичних сил у ЗМІ останніх років дає змогу виявити деякі відцентрові інтереси (продаж землі, передання дозвільних функцій регіональній владі, парламентський бікамералізм, відновлення мажоритарної системи виборів). Проте ці політико-адміністративні зміни могли б задовольнити інтереси політиків (спростити процес боротьби за центральну владу та розширити поле для політичного маневру в центрі) та бюрократичного сегмента державної влади (набуття більшої кількості механізмів контролю та розпорядження ресурсами на місцевому рівні) більшою мірою, ніж інтереси регіональних спільнот.

Конфігурація оцінки громадянами перспектив щодо децентралізації влади і, відповідно, регіоналізації в Україні змінюється за умов перенесення уваги з формальних (надання автономії як комплексного політичного заходу) на змістові (окремі структурно-складові елементи регіоналізації держави) аспекти цього питання. У громадській думці українського суспільства зараз діє своєрідна конфігурація політичного інтересу щодо регіоналізації: громадяни висловлюються проти автономізації регіонів України, проте позитивно ставляться до складових інституту автономії. У концентрованому вигляді такий феномен можна сформулювати як *активний антиавтономізм із латентним прагненням децентралізації*.

Аналіз структурних показників умовної групи “автономістів” продемонстрував, що вагомими чинниками при групоутворенні є: а) мовний (переважають російськомовні громадяни); б) тип поселення (міста з населенням понад 250 тис.); в) регіональний (“автономісти”, що переважно проживають у Донецькій, Дніпропетровській, Харківській та Миколаївській областях); г) зовнішньополітичний (орієнтація на поліпшення відносин із Росією та Білоруссю, більш стримане ставлення, ніж в “унітаристів”, до ЄС, негативне ставлення до НАТО).

Показники соціального самопочуття та політичної культури демонструють, що бажання здобути статус автономії ще не відповідає рівню готовності “автономістів” до її набуття. Це дає підстави зробити висновок, що автономістські інтереси частки українського суспільства поки що мають риси радше не усвідомленого політичного інтересу, пов’язаного з досягненням певних цілей з використанням механізмів інститутів автономної влади, а прояву реакції невдоволення та самозахисту (цей висновок непрямо підтверджують і результати опитування жителів АР Крим). Загострення таких настроїв полегшує прихід до влади у центрі політичних сил, яких представники тих чи інших регіональних спільнот сприймають як чужинців. І чергове заміщення одних регіоналів іншими у верховній владі здатне призвести до географічного “переміщення” відцентрових інтересів (як захисної реакції у формі дистанціювання від центру, що став “чужим”) з одних регіонів до інших.

Незважаючи на численні вади автономізму в українському політичному просторі та неготовність регіональних спільнот до отримання більш широких повноважень для регіонального та місцевого рівнів влади і самоврядування, можна говорити (з огляду на сучасні умови розвитку України), що децентралізація влади та надання регіонам окремих елементів автономії (першою чергою, бюджетної) фактично є завданням, обов'язковим до виконання. Без формування у громадян на індивідуальному та груповому (наприклад, колектив мешканців будинку тощо) рівнях свідомої самостійності в ухваленні важливих рішень, готовності нести відповідальність за це ані вироблення, ані ефективного використання механізмів захисту своїх інтересів, ані зростання рівня громадянської активності та, відповідно, демократії в Україні не буде. Необхідне поступове та планомірне “прищеплення” громадянам і соціальним групам зазначених ознак громадянської свідомості та соціально відповідальної поведінки, чому може сприяти децентралізація державної влади та відхід від моделі патрон-клієнтелістських взаємин між центром та периферією в політичному просторі України.

Література

- Ашин Г.К.* Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий / Ашин Г.К., Кравченко С.А., Лозанский Э.Д. — М.: Экзамен, 2001. — 608 с.
- Вебер М.* Избранные произведения / Вебер М.; пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
- Вишняк О.* Соціокультурна динаміка політичних регіонів України : соціолог. моніторинг: 1994–2006 / Вишняк О. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2006. — 203 с.
- Ганущак Ю.* Централизация плюс деградация? [Электронный ресурс] / Ю. Ганущак // Зеркало недели. — 2007. — № 41 (670), 3–10 нояб. — Режим доступа : <http://www.zn.ua/2000/2040/60991/>.
- Герман Г.* Услід за Тойнбі [Електронний ресурс] / Г. Герман // Дзеркало тижня. — 2010. — № 13 (793), 3–9 квіт. — Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/69055/>.
- Головаха Е.* Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–24.
- Головаха Е.* Українське суспільство 1992–2008 : соціолог. моніторинг / Е. Головаха, Н. Панина. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. — 85 с.
- Дорофеев А.* Лев Миримский: Крым экономически зависим от Киева, потому что недостаточно самостоятелен [Электронный ресурс] / А. Дорофеев // Новый регион. — Крым. — 2010. — 13 апр. — Режим доступа : <http://www.nr2.ru/crimea/278986.html>.
- Дубровский В.* Движущие силы нежелательных реформ: уроки украинского переходного периода / [В. Дубровский, Я. Ширмер, У. Грейвс-третий, Е. Головаха, А. Гарань, Р. Павленко] // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 56–72.
- Колесниченко В.* Федеративная Украина — безальтернативная альтернатива развития украинского государства [Электронный ресурс] / В. Колесниченко, Р. Бортник. — Режим доступа : http://www.sevastopol.su/author_page.php?id=15882&parent=278.
- Кононов І.* Донбас і Галичина в регіональній системі України / І. Кононов, С. Хобта, С. Щудло // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — № 3. — С. 73–98.
- Копиленко О.* Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу / Копиленко О. — К.: Таксон, 2002. — 343 с.

Федерализация Украины: причины, субъекты интереса и возможные последствия : круглый стол [Электронный ресурс]. — 2005. — 3 февр. — Режим доступа : http://www.kpu.net.ua/kruglij_stol_na_temu_federalizatsija_ukraini_prichini_sub_ekti_interesa_i_vozmozhnie_posledstvij/.

Лозуцько С. “Регионалы” отказываются от федерализации — одного из своих ключевых постулатов / С. Лозуцько // 2000. — 2005. — № 43 (291), 28.10 — 3.11.05. — ВЗ.

Макеєв С. Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні / С. Макеєв, А. Патракова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 109–125.

Мальгин А. Крымский узел / Мальгин А. — Симферополь : Новый Крым, 2000. — 160 с.

Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм / Мальгин А. — Симферополь : СОНАТ, 2005. — 280 с.

Матвієнко К. Да здравствует федерал на Украине [Электронное джерело] / К. Матвієнко // Українська правда. — 2010. — 25 трав. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2010/05/25/5072023/>.

Мостовая Ю. Как нам обустроить Украину, или Что делать с административно-территориальной реформой? [Электронный ресурс] / Ю. Мостовая, С. Рахманин // Зеркало недели. — 2007. — № 31 (660), 24–31 авг. — Режим доступа : <http://www.zn.ua/1000/1550/60261/>.

Національна безпека і оборона. — 2008. — № 10.

Новак А. Кто нас ще больше “децентрализует”? [Электронный ресурс] / А. Новак // Українська правда. — 2010. — 22 лют. — Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/02/22/4797743/>.

Оксамитна С. Соціологічний ракурс політичної географії України / С. Оксамитна, С. Макеєв // Політичний портрет України : Бюлетень Фонду “Демократичні ініціативи”. — 1995. — № 11. — С. 1–7.

Рожкова И. Региональные особенности изменения “электорального веса” капиталов при выборах по мажоритарной системе (сравнительный анализ результатов украинских парламентских кампаний 1998 и 2002 годов по мажоритарным округам) / И. Рожкова // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 63–80.

Ротар Н. Представництво регіональних інтересів в Україні: проблеми і перспективи / Н. Ротар // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — 2009. — Вип. 44. — С. 237–244. — (Підсерія “Курасівські читання”).

Рябов М. Новый спикер парламента Крыма заявил, что полуостров не может прожить без Украины [Электронный ресурс] / М. Рябов // Новый регион. — Крым. — 2010-а. — 12 апр. — Режим доступа : <http://www.nr2.ru/crimea/278643.html>.

Рябов М. Нового спикера парламента Крыма пристыдили за то, что ползает на коленях перед Киевом [Электронный ресурс] / М. Рябов // Новый регион. — Крым. — 2010-б. — 15 апр. — Режим доступа : <http://www.nr2.ru/crimea/279245.html>.

Середа В. Аналіз зв'язку преференцій респондентів Львова і Донецька щодо національного минулого з їх соціально-демографічними характеристиками / В. Середа // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць. — Харків, 2006. — С. 125–131.

Стегній О. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження / О. Стегній, М. Чурилов. — К., 1998. — 217 с.

Стегній О. Регіональний фактор розвитку політичної культури населення України / О. Стегній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 94–122.

Стегній О. Типи політичних культур регіональних спільнот України / О. Стегній // Вісник Львівського університету. — 2008. — Вип. 2. — С. 32–56. — (Серія “Соціологія”).

Тарасенко О. Механізми лобіювання регіональних інтересів / О. Тарасенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Вип. 44. — К., 2009. — С. 245–252. — (підсерія “Курасівські читання”).

Тихонов В. Манифест федералізма, или путь к демократическому государству [Электронный ресурс] / В. Тихонов. — Режим доступа : <http://federal.org.ua/content/manifest-federalizma-ili-put-k-demokraticheskomu-gosudarstvu>.

Януковича заговорили о бюджетном федерализме [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://novosti.dn.ua/details/31044/>.

Україна–2002. Моніторинг соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2002. — 668 с.

Україна для людей. Передвиборча програма кандидата в Президенти України В.Януковича [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/>.

Українське суспільство 1992–2009. Динаміка змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. — 560 с.

Федосов В. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями : [монографія] / за наук. ред. В.Федосова / Федосов В., Опарін В., Львовчкін С. — К. : КНЕУ, 2002. — 387 с.

Хмелько В. Через що політикам вдається розколювати Україну / В. Хмелько // Дзеркало тижня. — 2006. — 24 черв.

Худицкий В. Местное самоуправление: почему “рыба вместо удочки”? [Электронный ресурс] / В. Худицкий // Зеркало недели. — 2010. — № 8 (788), 27 февр.–5 марта. — Режим доступа : <http://www.zn.ua/2000/2600/68668/>.

Шульга М. Політико-правове забезпечення інтересів національних меншин і регіонів України за умов формування відкритого суспільства / М. Шульга // Демократичні вибори і відкрите суспільство. — К., 1994. — С. 54–58.

Шульга М. Проблеми формування державної регіональної політики / М. Шульга // Регіональна політика України: Концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995. — С. 3–24.

Янукович В. Популизм – слишком дорогая плата за популярность / В. Янукович // 2000. — 2010. — № 22 (512), 4–10 июня. — А6–А7.